

URVE KARUKS, LILITHI JÄRELKÄIJA

Urve Karuks. Kogutud luuletused. Koostanud Sirje Kiini. Tallinn: EKSA, 2019. 327 lk.

Eesti kirjanduspildis oldud poole sajandi jooksul on väliseesti (Sirje Kiini järgi Suur-Eesti, kuid sellest allpool) luuletajat Urve Karuksit (1936–2015) peetud küll kodukäijaks, küll savi- või hipilaulikuks. Sealpool piiri esindas ta koos Ilona Laamaniga eesti eksiilkirjanduse noorem generatsiooni, siinpool piiri nimetab kapitaalne „Eesti kirjandus paguluses XX sajandil” (2008) neid koos Arno Vihalemma ja Ivar Grünthaliga lihtsalt sipelgaiks kosmoses.

Ent selles, et Karuks polnud mingi ontlik eevatütar, vaid võrsus pigem

daemon Lilithist, ollakse mõlemal pool ühte meelt.¹ Tõepoolest – Lilithis peitus süstmadu ning oma ebadaamilikkust, mässumeelsust ja madudelembust pihib Karuks ise essees „Enda luulest” (1977), mis selle raamatu autori järelsõnana ilmub trükis juba kolmandat korda. Pealegi ilmutavad luuletaja esimese trüki-proovi (Mana 1964, nr 3) värsid kohe selgelt, et see kaunis naine, kellest meistermaali ja Endel Kõks täismõõdus portree maalis (1979), on just Lilithi järelkäija. Ainult seesuguse sulest võis tulla järgnev pealkirjajada: „maiseis mähkmeis”, „käin kápuli kui tahan”, „häbitu

¹ Vt ka B. Pilvre, Hambad sisse. – Vikerraar 1992, nr 11, lk 88.

peni". Esikkogus lisandub samasse ritta veel luuletus „kätt pudelile pannes töötan”, aga samuti „ja surm oli neljandaks käeks”. Mängupõrgu kaardilauas.

Ometi ei väljenda siin esiletoodu luuletaja tervikolemust. Naelapea pihta tabas Asta Põldmäe, kui ta ühes kunagises arvustuses nägi, kuidas ses protestiluuletaja eluhoiakus on „talupoegliku rohmakuse väline nägu ühenduses lill-lapse meelegergusega”². Nii nad vastakuti võimendavad teineteist. Teksti rütmis, tempos, keelemängudes.

I

Urve Karuksi (sünd Aasoja) eluloost on koostaja andnud järelsõnas põhjaliku ülevaate (lk 311–314) ning pole mõtet seda üle korrata. Mõni kõrvalepõige siiski.

Raamatu järelsõnadest koorub selgelt välja, et väike Urve oli eelkõige „isa laps”, kes nukkude asemel armastas mängida püsside ja autodega. Tema isa oli Eesti ohvitser Voldemar Aasoja (a-ni 1936 Ambos), kes suvesõjas 1941 osales Saksa poolel major Hans Hirvelaane vabatahtlike pataljonis ja määrati sama aasta detsembris Saaremaa politseiprefektiks. Augustis 1943 mõrvati toona 36-aastane mees Tallinnas salapärasel asjaoludel. Tähelepanu väärib seejuures, et samaaegselt põles maani maha Vanakupja talu Rapla lähistel, kus kunagi asus Hirvelaane staap. Major ise hukkus sama salapäraselt juba 1941, ikka augustis.

Luuletusi hakkas Urve Aasoja kirjutama 12-aastasena, läbi raskuste jõudis 15-sena Kanadasse, 20-aastaselt oli juba proua Karuks Torontos. 1958 sündis poeg Alar, 1960 tütar Linda. Oli pere, olid lapsed, tuli ka materiaalne kindlustatus, tuli ülikoolidiplom ja magistri-

² A. Põldmäe, Kes seakõrvast siidirahakotti teha katsub. – Looming 1993, nr 2, lk 266; A. Põldmäe, Ja valguse armulise. Kirjatöid aastaist 1975–2013. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2014, lk 348.

kraad sotsioloogias (1966), mille järelmiks jäi luuletus „Sotsioloogiliselt” (lk 252). Siis oli Urve Karuks juba luuletaja Suur-Eestis. Selle määratluse on Sirje Kiin laenanud keeleteadlaselt Martin Ehalalt,³ kuid tema käsitles seda laiemat, tõelisesse Suur-Eestisse kuulus ka üksikuna väikeseks jääv Eestimaa. Nüüd ise tosin aastat ameeriklane olnud Eesti kirjandusteadlane Kiin aga näikse arvavat, et Suur-Eesti asub just Ameerika mandril.

Kuid olgu – kord seisid vastamisi mõisted „pagulus” ja „väliseesti” (nt väliseesti kirjandus, mida hakati kasutama taasisesivsuna Eestis), nüüd siis „suur” ja „väike”, aga eesti kirjandus asub ikka samas ruumis. Ning oma isale on luuletaja Karuks pühendanud nii mõnegi salmi, emale vaid paar rida. Püssidemängu järeltulemiks sai aga valulik ballaad „Männi vanne” (1968), mis trükivalgust nägi alles essee „Enda luulest” lõpus.

II

1968 on eesti luuleuudenduse kontekstis mitmeti tähenduslik aastaarv. Rootsis ilmus Kalju Lepiku „Marmorpagulane”, Kanadas Betti Alveri „Uued luuletused ja poeemid” (inglisekeelsete rööptekstidega), Eestis pani Paul-Eerik Rummo kokku Artur Alliksaare valimiku „Olematus võiks ju ka olemata olla”. Noorte autorite kassetis nägi trükivalgust Andres Ehini esikkogu „Hunditamm” ning „põranda alt” jõudis Tartus lugejaini kõnekas almanahh „Kolme mehe laulud”, autoreiks Johnny B. Isotamm, Juhan Tomingas ja Peeter Ilus.

Kodumaise luuleuudenduse kaudses mõjuväljas debüteeris ka Urve Aasoja-Karuks, kes oma kulu ja kirjadega andis Torontos välja esikkogu „Savi” (1968), mille proloogiks sai Kadrina rahvalaul „Laula, laula, suukene”. Üksikuid

³ M. Ehala, Väike-Eesti ja Suur-Eesti. (Arvamus.) – Postimees 14. III 2014.

rahvalauluelemente võib teistestki luuletustest leida, kuid enim tähelepanu väärib autori rikas sõnavara, võõras keelekeskkonnas üleskasvanu kohta haruldaselt värske eesti keel. Pärast ilmutist täheldas sedasama Hellar Grabbi,⁴ kuid tema mainitud tugevat huumoriannust ma siit siiski ei otsiks. Huumor lihtsalt ei ole Karuksi element, tema oli rohkem keeletundlik intellektuaal nagu Betti Alver, keda Karuks ise pidas „eesti luule preestrinnaks”.⁵ Ja tänaselt vaateveerult tundub, et „Savi” ilmumine Torontos just Alveri kogu järel polnudki juhuslik. Nagu ka tõik, et Urve Karuks omaenda eestikeelseid tekste vahel inglise või saksa keeles ümber luulendas.

Savi on pehme, hästi vormitav materjal, ent Karuks ihkab olla just *sau*, puhas saviaine. Temas on vangis killud lapsepõlve savinukust, kes nüüd „asjatult noote riimile seab” (lk 8) ja kuulab, kuis rukis mängib bolerot oma pikakoivalisil viiuleil (lk 14). Kusagil (hinge)kõrbes mängib ka saviflöö, kuid samuüm lөөtsub kõik viisid saviks tagasi (lk 8) ning nii jumaliku kui ka maise armastuse eroihast (lk 47) lööb läbi suure trummilööja hääl (lk 63). Lõpuks jagab autor kõik oma rõõmud kuradiga (lk 64), pakkumatagi eluks mingit retsepti. Ühe „Savist” välja jäänud luuletuse järelmärkuses annab ta teada, et 1968 oli *anno diaboli* (raamatus on ekslikult *Anno Diabole*, lk 255) ning juba varem vihjab ühes pealkirjas, et päike, must muld ja meri äratasid ellu Calibani, jõhkruke kehastuse Shakespeare'i „Tormist” („Caliban a d 1967”, lk 31). Just tolles luuletuses oskas arvustaja Barbi Pilvre taasvabas Eestis näha Karuksi omaaegset autorikreedot,⁶

⁴ H. Grabbi, Urve Aasoja-Karuks: „Savi”. – Mana 1970, nr 37, lk 108; H. Grabbi, Vabal häälel. Mõtteid kahe sajast eesti raamatust. Tallinn: Virgela, 1997, lk 95.

⁵ U. Karuks, Truuks julmal ajastul mu luule jäi. – Estonian World Review 28. september 2007. <https://www.eesti.ca/truuks-julmal-ajastul-mu-luule-jai/article17705>

⁶ B. Pilvre, Hambad sisse, lk 88.

Montrealis elanud kirjandusteadlane Alfred Kurlents aga seostas luuletaja sõna- ja vormivaliku moodsa eksistent-sialismiga, nentides lisaks, et Karuksi katsetuslik „Retsept” ei küüni François Villoni või Alveri „Sortside laulu” tase-meni.⁷ Kuid kas pidanuks?

Kurlentsist sai alguse ka „Savi” seadmine ühele jonele Arno Vihalemma noorpõlve luuletsükliga „Piilupardi lood”. Eestis Urve Karuksi valikkogust kirjutades võimendas sinne luuletaja Hannes Varblane selle kõrvutuse eesti luule omaette „savipoeetikaks”.⁸ Savist piiluparte puhunud Vihalemma ilmsele eelistamisele vaatamata jääb Varblase kirjatükist siiski kõlama saviflöödi hääl. Millest nähtub, et Karuksi luule tervikuna ei olnud kirjutajale „täitsa savi”, nagu tänapäeval on kombeks öelda.

Tänase ja eilse suhteskaalal ent kuulutab Urve Aasoja-Karuks kindlalt: „Eile / sai ajalooks [--] / täna aga ütleb praegu meile oma sõna” (lk 23). Ning see sõna ulatab terekäe Paul-Eerik Rum-mole, kinnitades, et mõlemad poeedid on käoorvud, kes mõistavad kaskede kõnet (lk 43). Kaskedele lisab Karuks üläse, mis talle tähendab Eesti sümbolit.

III

„Savist” autori teise koguni (mis ilmus juba Urve Karuksi nime all) „Kodakondur” (1976) läks kaheksa aastat ja raamat ilmus Mana märgi all, teisisõnu Hellar Grabbi kirjastatuna. Paus pole õnneks luhta läinud – „Kodakondur” on originaalne ja kaasahaarav luuleraamat, mis peaks aastakümnete tagant kõnetama veel tänastki lugejat. Esmapilgul võib sinne luule küll lukku jääda, ent avamise retsept on antud ja igauhele lihtne: võti otsi ise (lk 76). Sama soovitab

⁷ A. Kurlents, Savila flöödi puhuja. – Tulimuld 1968, nr 4, lk 246.

⁸ H. Varblane, Taas üks savilaulik „vabas” Eestis. – Sirp 18. IX 1992, lk 12; H. Varblane, Ilmavallas. Tartu: Ilmamaa, 2002, lk 201.

arvustaja Arvo Mägi oma retsensiooni pealkirjas, nentides samas, et „Kodakondur” on küpse sõnakunstniku haruldasetl pildi- ja sõnarikas raamat.⁹ Kiitusega polnud kitsi ka keeleteadlane Ilse Lehiste, kes oskas selle luule sätendava pealispinna all näha ühtlasi möödapääsematut surmatunnetust.¹⁰ Siinkirjutajal jääb üle üksnes toonaste kriitikutega nõustuda.

Kuid kes või mis on *kodakondur*? Ühestki sõnastikust ega sõnaveebist me seda väljendit ei leia, viidetki mitte. 40 aasta eest pakkus autor ise välja, et too on ühiskonna kuri korralvur (lk 298). Ent tema luulest koorub välja märksa vabam ja lihtsam tõlgendus: kodakondur on see, kes mööda kodasid kondab. Ning koda on muistsete eestlaste elupaik muinasmaal. Asjata ei kinnita Karuks oma poeetilises pöördumises Jaan Kaplinskile: „Sul on maa / Mul on muinasmaa” (lk 102). Tänapäeva Eestis näitab Mats Traat, Karuksiga „ühe aasta poiss”, et Eestimaa ongi muinasmaa ning eestlane ilmaruumi kodakondur:

Vana paemüüri hävitab arendaja,
ase mele kerkib kõrgkastoone.

Sinna kolib vinnutatud kodakondur.¹¹

Koos „Kodakonduri” nimiluuletusega ärkavad koondkodus taas ellu *laisakullid*, *ruutnik* ja *kerastaevas* (lk 75) ning avastavad endid ühtäkki kilplaste maalt, kus nende lastest saavad *kilplapsed* (lk 70). Ent möödunud aeg on lihtsalt üksainus *vanapaganants* (lk 115), mis võimaldab koduseintesse raiuda aknad. Kuigi „aknal akno mekk on man” (lk 71), kuulduv sinnagi maakeelne kukeleegu. Kui surm peaks tulema, võib „kontrapunktina kaosesse vulada nagu laabani pundar” (lk 87). Viimane värss on mui-

⁹ A. Mägi, Vöti otsi ise. – Tulimuld 1977, nr 1, lk 53.

¹⁰ I. Lehiste, Omapärane luuletuskogu. – Mana 1979, nr 46, lk 65.

¹¹ M. Traat, Ruumilugu. V. – Looming 2019, nr 6, lk 771.

dugi kerge nööge Rootsi, Ilmar Laabani pihta.

Ehkki juba 1970. aastatel okupeeritud Eestis käinud ja siinsete kirjanikega sidemeid loonud Urve Karuks oli konservatiivse pagulasladviku silmis „punane ja reetur”, jätkus tema luuleteekond endistviisi, vähemalt Mana veergudel. Tulimulla jaoks oli poetess liig võõras ja moodne, kodumaine Looming asus raudse eesriide taga.

1977. aasta Manas, kus avaldati essee „Enda luulest”, ilmus ka kimbuke tekste üldpealkirjaga „Luuletusi kolmandale kogule”. Lõpuks too kolmas kogu jäigi ilmumata, selle asemel avaldati Eestis autori valikkogu „Laotusse lendama laukast” (1992), mis lisaks varem ilmunule sisaldab 20 (kui ülalmainitud „Männi vanne” kaasa arvata) seni kõrvale jäänud teksti.

Aastal 1976 teatas autor: „Luule on sohilaps / kes lõplikult sohu / sind hukutab” (lk 125), 1982 aga kuulutas kindlalt: „End peru luuleratsuga koos / tõstan laotusse lendama laukast” (lk 132). Edasimineku maailmanägemises on märgatav. Koondkogu järelsõnadest saame teada, et muutuste teele juhatas Karuksit kirjavahetus maailmamees Ivar Ivaskiga (1927–1992) ning innustas kirjaniikust peretuttav Harri Asi (1922–2009). Tegelikult luulendas juba 1976. aastal kirjutatud ja avaldamata jäetud „Kae-mus” (lk 138) savikae langemist silmilt ja sealtmaalt lõpuni välja mängib luuletaja sõnavarjude peitemängu iseendaga, „ühes käes armastus / teises tähed” (lk 150). Viimane värss pärineb luuletusest „Pagulane”, mis lõpetab valikkogu ning on arvatavasti Urve Karuksi kõige tuntum tekst.

Miskipärast võtab koondkogu koostaja oma järelsõnas „suureestlase” poosi ja peab tarvilikuks seda oma aja kohta heal trükitehnilisel tasemel teost „õnnistada” sõnadega: „Ainus Eestis ilmunud raamat on üks õhuke, kehval paberil, narmendava kaanega valikkogu [---], kuid seegi jäi kaasaegse kriitika poolt sisuliselt hindamata ning kirjandus-

lukku lugemata” (lk 309). Sisuliselt hinnatud või mitte, lisagem siiski, et toonaste arvustajate hinnanguile on siinkirjutaja eespool korduvalt viidanud. Ent mis puudutab korralike kõvade raamatukaante nardemadama hakkamist, siis küllap pidi Sirje Kiini ise selleks tublisti vaeva nägema. Naima Neidre valikogugu kaunid illustratsioonid sobituvad aga Kiini koostatud raamatus hästi kokku varem Osvald Timmase poolt Kanadas avaldatutega.

IV

Paraja luulekogu mahtu, kuid ilma nähtava kompositsioonita alajaotus „Avaldamata luuletusi” hõlmab 72 otse käsikirjast valitud teksti. Vanim neist on dateeritud 1961. aastaga, värskeim 1995. aastaga, enamik on jäänud dateerimata. Siin on kõrvu elu ja surm, Kanada kooli manifest seltsib pühendus- ja mälestusluuletustega. Ühes lühivärsistuses annab autor ajakohasema seletuse appikutsesignaalile SOS – see tähendavat „Sünd / Orgasm / Surm” (lk 193). Aga siin avaldatud „Savi ravi” (lk 205) sõnum on lahjem ja luulekeel tõntsim kui esikkogugu nimiluuletuses.

Selgelt tõuseb esile luuletaja ambivalentne suhe Loojaga: on jumalas kinni mu juur, aga jumala jalad on verised (lk 185). Otse Loojale viitab „Sina peaksidki ju Teda tundma”. Koostaja tahtel esineb selle algusreaga tekst raamatus kaks korda (lk 168 ja 181), mõlemal juhul pühendusluuletuses. Ma respektlerin Sirje Kiini lugupidamist Juhan Viidingu ja Ivar Ivaski vastu, ent on tõesti kummaline, et Karuks on mõlemale pühendanud sama luuletuse (Viidingule esimese osa Ivaskile pühendatud pikemast tekstist). Ka Karuksi poetilise pöördumise Ivaski poole („Meie aja muinasjutt ehk tähtedes on see kõik kirjas”, lk 182) on koostaja pidanud tarvilikuks oma järelsõnas veel teist korda ära trükkida (lk 316–317).

Sel taustal mõjub täiesti ülealusena alajaotus „Ajakirjades Mana ja Tulimuld ilmunud luulet”. Jah, Tulimuld 1968 nr 3 oli ajakirja ainus number, mis avaldas Karuksi luuletusi. Ent varem Manas ilmunud värsse leidub raamatus mitmel pool ning siinse alajaotuse võinuks vabalt eelmise osaga kokku seada. Siiski jääb mõistetamatuks, miks mõni juba esimeses osas koha leidnud tekst on siin veel kord ära trükitud. Lühiluuletuse „kuula kuis kutsub vedurivile” leiame lk 61 ja 239, luuletuse „Teisik” lk 29–30 ja 240–241 (sisukorras kaheks jaotatuna ja kahe pealkirjaga: „see oli ammu, tunaammugi” ja „vahel isepeeglis”). Samuti on küsitav luuletuse „Surmal on mu isa silmad” trüki- ja käsikirjaversiooni kõrvuti avaldamine teadusliku preentsioonita koondkogus. Kuna kogumikul toimetajat ei ole, lendavad siin heidetud kivikesed otse Suur-Eestisse, koostaja kapsaaeda.

Raamatut lõpetav omaluule tõlgete tsükkel sisaldab autori 19 ümberpanekut inglise keelde, mille seast väärrib eraldi esiletõstu antoloogiale „The Space Between” (1994) vahendatud luuletus „Phoenix” (lk 271, e k lk 136), mis pälvib Kanada luuletoimetajate auhinna. Karuksi ainus saksakeelne luuletus „Sonntag der Seele” pärineb vist autori noorusajast. Huviline leiab kogumikust sama luuletuse ka eesti (lk 135) ja inglise keeles (lk 275), kuid missugune kolmest tekstist on originaal, jääbki lahtiseks.

Omaette väärt tegu Karuksi tõlke-tegevuses on Betti Alveri poemi „Leib” vahendamine inglise keelde (lk 279–284).

V

Näib, et Urve Karuks kirjutab parasjagu, aga avaldas vähe. Ent oma originaalse jälje jätnuks ta eesti kirjanduslukku ka siis, kui ei oleks pärast „Kodakondurit” enam midagi avaldanud. Tema luules

helisev eesti keel ja vabavärsi tuntav rütmitäpsus annab silmad ette nii mõnelegi isekirjastavale nüüdisautorile. Urve Karuks pidas silmas omaenda retsepti: „Oled kas ingel või hoopiski kurat / hümniks tee tiivad ja sarved ja kõiksus” (lk 222), järgis seda lõpuni ning väärrib tingimata taasavastamist.

Kunagi nooruses kirjutas luuletaja Karuks, et igasugusel distsipliinil „on kastoorõli mekk ja kalamaksaõli lõhn man” (lk 301). Küllap järgis ta sellist Lilithi järelkäijale omast hoiakut ka hilisemas elus. Mäletan, et kumu luuletaja mingeist tempudest ulatus 1980-ndail ka Nõukogude Eesti kirjanduslehekülgedele. Õigustatult ei tee koostaja

oma saatesõnas sellest juttu, küll aga kirjutas ta varem ühes teises raamatus: „Karta on, et liigne vein ja tugevad valuvaigistid oma saatuslikus koosmõjus saidki Urvele lõpuks saatuslikuks.”¹²

Oli kuis oli, Urve Karuks lahkus 78-aastasena meie seast 18. juulil 2015. Oma Toronto kodus. Siinses järelsõnas kasutab Sirje Kiin taas kord trafaretset väljendit „suri o o t a m a t u l t” (minu sõrendus – A. O.). Missugune küll peaks olema „oodatud surm”?

ARNO OJA

¹² S. Kiin, Pühendused. Mälestusi eesti kirjanikest. Tallinn: Hea Lugu, 2018, lk 10.